

ПОЛІТИКА І. СКОРОПАДСЬКОГО У СФЕРІ ТОРГІВЛІ

Національна торгівля предметами широкого вжитку відіграла чи не найважливішу роль у поповненні державного бюджету Гетьманщини, забезпечувала значні постійні надходження до російської казни. Великі кошти з прибутків від неї йшли на утримання власних адміністрацій й війська, витрачалися на господарські потреби міст, «розквартировані» на території Лівобережжя російські армії, сановників тощо. Поступово номінальні гроші набували першочергового значення при всіляких розрахунках, витісняли різні «натуральні дачі» й побори. Потреби в них невпинно зростали, особливо під час довготривалих воєн. Деякі грошові одиниці знаходилися в постійному обігу Козацької держави, зосереджувалися в непомірному обсязі в руках місцевих можновладців, а тому нерідко називалися корінними жителями «українськими» або «черкаської лічби». Наприклад, під час допиту скаржника на Мазепу І. Іскри 28 квітня 1708 р. з'ясувалося, що «пожитков» у того 3 тис. «золотых украинских, и те, де, деньги ево лежат в дому ево, в Полтаве». Крім того, на особисті потреби та на продаж колишній старшина тримав близько 600 коней, волів і овець. Його спільник В. Кочубей перед стратою у м. Борщагівці засвідчив: йому винні різні особи «100 золотых червонных, да на 3.060 рублев злотых черкассакого счету». При цьому пояснив: один злотий «черкаської лічби» дорівнює 4–6 «звичайним» злотим¹.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у торгівлі регіону спостерігалися досить своєрідні, неоднозначні явища. Одні з них переконливо свідчили про її неухильний розвиток, незважаючи на певні труднощі в народному господарстві (зруйновані населені пункти в періоди військових походів, періодичні неврожаї, загибель людей і т. д.), інші — про згортання деяких напрямків. Доказом першого були, зокрема, активізація діяльності й зростання кількості осіб, «бавячихся купеческим промыслом» і тих, хто мав сталий «торг», а також збільшення числа торговельних осередків. Так, коли в 1665 р. останніх налічувалося трохи більше 40, то на початок наступного століття їх кількість перевищила 100². Лише в одного купця з м. Опішні Якова Стефанова 1708–09 рр. знаходилося товару на 14,6 тис. злотих³. За обсягами торговельних операцій серед центрів особливо виділялися

Київ, Ніжин, Стародуб, Чернігів, Переяслав, Почеп, Кролевець, Прилуки. В Стародубському полку, який кілька років очолював І. Скоропадський, переважала купівля-продаж прядива, худоби, шкіри, меду тощо. З багатьох міст Гетьманщини товар везли до Москви, де реалізовували іноді на суму в 20 і більше тис. крб.⁴ Поглиблювався зв'язок торгового капіталу з виробництвом.

Проте вже за гетьманування І. Мазепи у сфері українсько-російської торгівлі відбуваються помітні «коригування», здійснені царським урядом. Наприклад, 1687 р. старшинська адміністрація змушено пішла на обмеження вивозу горілчаних виробів і тютюну з «малоросійських» міст у «Московськое государство», щоб місцеві торгові люди «их царскаго пресветлого величества казне порухи и недобору не чинили». Передбачалося «учинить заказ крепкой, под жестоким наказанием». Коли б порушників постанови «зловили» вперше, їх мали відправляти з продукцією назад в Україну, а вдруге — відбирати весь товар на користь монархів «безденежно». Лише в разі нагальної потреби й особливого дозволу з Москви ставала можливою торгівля подібним товаром⁵.

Встановлення в усій державі монопольного права на продаж спиртного і тютюну, безперечно, входило до далекоглядних планів Петра І. Іменним указом від 10 лютого 1711 р. він взагалі заборонив «всякого чина людям курить вино». По губерніях Росії в категоричній формі наказувалося на майбутнє: «...Как вышним и нижним, так и духовным всех чинов людям, дома и по деревням отнюдь вина не сидеть и котлы перевезть, а покупать с кабаков»⁶.

Значущість такої торгівлі (лише для власних потреб) добре розумів і уряд І. Скоропадського. Гетьман особисто видав десятки універсалів приватним особам і православним монастирям на монопольне право виготовлення та реалізацію спиртних напоїв в окремих районах. Деякі можновладці самі привласнили таке право. Так, ставши гадяцьким полковником у 1715 р., вихідець з Сербії Михайло Милорадович, при підтримці з Московії, домігся, що на підвладній йому території «шинкувалася» тільки «власна» горілка (по 1719 р.). Цікаво те, що ним кожна діжка (куфа) купувалася в глухівського в'їта й інших місцевих жителів за 12 крб. і дешевше, а потім продавалася по 20 крб. і дорожче. Він брав «підряди» на постачання горілки в Москву в кілька тисяч відер⁷.

Схоже чинили полковники полтавський Іван Черняк і чернігівський Павло Полуботок. Навіть царський сановник граф Г. І. Головін звернув увагу на таку діяльність першого, зауваживши, що той на підпорядкованій йому території спродав «горелки» до тисячі куф по ціні 24 крб. за кожну (1714 р.)⁸.

Майже відразу після обрання Івана Ілліча Скоропадського гетьманом Петро I почав втручатися у торговельні справи Лівобережжя. На початку 1710 р. цар на прохання жителів Могилева (Білорусія) дозволити їм їздити за кордон у «малоросійські» і «великоросійські» міста «для покупки хлеба и вина и всяких живностей», доручив Скоропадському організувати справу так, щоб білоруським купцям не було в дорозі затримки. З них передбачалося брати податки на українських митницях, але «без препятія» та «обид»⁹. 17 жовтня 1709 р. володар булави видав універсал на значні привілеї грекам, які мешкали у Ніжині й мали вільну торгівлю в Гетьманщині ще за Б. Хмельницького. «повагою особливою», вшановуючи «славну пам'ять свого “антецесора”» — попередник Великого Богдана, Скоропадський гарантував «честь купецьку» іноземцям. Однак, незважаючи на це, 11 березня 1710 р. сюзерен визнав за доцільне, на підставі згаданого універсалу, видати ще й жалувану грамоту ніжинським грекам «Об охрaненіи их прав и вольностей»¹⁰. Це робило їх більш незалежними від старшинської адміністрації.

В ході Північної війни 1700–21 рр. відповідно до зовнішньополітичної ситуації зазнала певного корегування українська торгівля з країнами Прибалтики та Німеччиною. Зокрема, стародубські купці 1711 р. порушили це питання перед Головкіним, а той, у свою чергу, почав його з'ясовувати з Скоропадським. Встановили, що до «шведської війни» стародубці вільно торгували в Ризі та німецьких містах. З 1701 р. царський уряд заборонив їм таку діяльність. Водночас їм було дозволено їздити з товарами до Архангельська. Внаслідок клопотання торгових людей з Стародуба, царська величність «указал» купцям з Гетьманщини «с товарами своїми ездить и торговать по-прежнему в Риге»¹¹.

В одному з листів 1711 р. Головкін описав гетьманові такий випадок. 9 жовтня того ж року польський коронний підскарбій Пребендовський відібрав у мешканця м. Опішня (Гадяцький полк) Семена Бугленка череду волів чисельністю 900 голів, яку той перегнав з метою продажу на території Речі Посполитої. «Провина» потерпілого перед високим урядовцем полягала лише в тому, що перед ним інші «малоросійські» купці не сплатили податків при переїзді через кордон. У зв'язку з цим російський сановник письмово звернувся до підскарбія з проханням повернути худобу власникові. Очевидно, не дуже розраховуючи на позитивне завершення справи, він порадив І. Скоропадському, щоб у майбутньому торгові люди з Лівобережжя гнали волів до Риги, а не до Гданська. На думку графа, таке вирішення проблеми забезпечувало більшу безпеку для купців і додаткові прибутки (у виг-

ляді податків) царській казні¹². Хоча на практиці воно означало б помітне обмеження українсько-польських економічних взаємин.

З втягненням української торгівлі у всеросійський ринок неабияк зріс податковий тиск на неї чиновників митниць Московії. Ще за гетьманування І. Мазепи місцеві купці сплачували чітко встановлені податки за вільну торгівлю як на території країни, так і поза її межами — так звані евекту й індукту. Вони головно становили 2 % вартості товару. В Речі Посполитій також збиралися гроші за транзит. Для українців обставини в цій галузі радикально змінилися на гірше відразу після втрати влади Мазепою. Безпосередньо індукта з лівобережних полків була віддана Петром I «на відкуп» чужій для інтересів України людині — відомому на той час «фінансистові» Саві Рагузинському. Він мав особисто керувати в Гетьманщині збиранням коштів за вивіз товарів за кордон, за що одержував у власну кишеню великі прибутки. Певну ж суму з податків Рагузинського зобов'язали щорічно сплачувати в державну казну. Офіційно він був підпорядкованим гетьману. Його статус законодавчо визначили царський указ і відповідний універсал І. Скоропадського. В 1710 р. на Лівобержжі сталося страшне «морвое поветрие», внаслідок чого «все торги остановлены и збор индукты умалился и дороги заставлены». У зв'язку з цим уряд Московії дав розпорядження «снисхождительнее поступить» зі збирачем індукти, яку перед тим він сплачував своєчасно і в належному обсязі¹³.

Стан зовнішньої торгівлі хвилював володаря булави не лише як державного діяча, а й як людину, що нею займалася безпосередньо. Так, протягом 1711–13 рр. він через свого економа-управителя Самуєнка організував по всьому Стародубському полку скуповування прядива, яке потім вивозили за кордон¹⁴.

Можливо, через необхідність постійного спілкування узгодження окремих економічних питань між гетьманом і Рагузинським склалися особливі взаємини. Так, у листі з Москви до керманіча від 20 вересня 1712 р. останній повідомив, що готову шубу, яку той звелів йому купити й надіслати до Глухова, він не знайшов, а тому «купил в Сибирском Приказе добрых пупков соболей и построил грецкою работою шубу добрую» ціною в 180 крб. Не зміг «воистину на Москве сыскать» збирач податків і «камку» (матерію) заморську зеленого кольору, яку замовив гетьман. А купив замість неї іншу на 14 аршин (по карбованцю за 1 аршин), «ибо токмо один кусок сыскал, и принужден весь взять, а резать десяти аршин продавец не похотел...»¹⁵

В цьому листі містяться дуже важливе з погляду на нашу тему думка автора стосовно торгівлі в Україні і роль у ній царських

сановників. Він змушений визнати, що, по-перше, «господа великоросійські управители токмо над купцями хотят свою показати и верность (монарху. — *О.Г.*), не пропускают каравані отсель и ни купцов сттуді, от чего в первом приходит ваша (!) индукта в конечном разоерніе. Другое, народы как великоросійські, так и малоросійські без торгов приводят себя в последнюю нищету, а из купцов никакое зло произойти не может... Ежели господа начальствующие впредь купцам дороги не дадут, я буду принужден оную (тобто: індукту. — *О. Г.*) совсем покинуть, дабы себя в конец разоренья не привесть и с Вашей Ясновельможностью не прійти в ссору и не дружбу (!)». Далі С. Рагузинський називав і конкретних винуватців розладу торгівельної справи на Лівобережжі — російських князів, зокрема Голіцина. Саме через те, наголосив він, «и уже индукта и не индукта, я истинно не знаю, что делать, и больше слышитъ не могу слезное доношеніе бедных купцов, нежели убытки интересу моего». Збирач податків запевнив, що звернеться безпосередньо до Петра I за дозволом для купців вільно займатися своєю справою і просив у цьому зв'язку підтримку І. Скоропадського¹⁶.

Зрозуміло, що Рагузинський насамперед турбувався про власний зиск, однак не викликає сумніву те, що українська торгівля за декілька років правління Івана Ілліча під тиском різних обставин втратила попередні позиції.

Як же гетьман реагував на всілякі петровські обмеження?

Тогочасні джерела свідчать: він затягував їх виконання, по кілька разів звертався до сюзерена з проханням переглянути не вигідні для регіону рішення, або просто не втручався в хід подій. Наприклад, це стосувалося Криму, а також Запорожжя, з якими цар після руйнування Січі в 1709 р. фактично заборонив вільну торгівлю. За 1712 р. маємо згадку про те, що навіть цілий грецький караван без перешкод вирушив з Лівобережжя в «Турскую область»¹⁷.

1712 р. у зв'язку з відкриттям нових митниць у Білорусії та Псковській губернії були перенесені окремі державні пропускні пункти з належними до них заставами в Гетьманщині¹⁸. Спостерігалася централізація всієї митної системи в Україні.

Через постійну необхідність з усіх боків відбивати напади ворогів цар був дуже зацікавлений у виробництві якомога більшої кількості селітри — основного компоненту при виготовленні пороху. Тому він рішуче заборонив 1713 р. продавати її з Гетьманщини деінде, окрім артилерійських складів у Москві чи Санкт-Петербурзі¹⁹. Такий захід значно ускладнив реалізацію важливого товару, унеможливив конкуренцію.

Не поліпшили українську торгівельну справу заходи обох урядів і наступного року. Швидше навпаки, значно їй зашкодили. 30 січня Петро I виступив перед «господами» в Сенаті, виклавши своє бачення цього питання так: заборонити вільний вивіз місцевими жителями з Гетьманщини прядива, юхти і сала, окрім призначених портів. Ще раніше цар персонально надіслав Скоропадському відповідного змісту указ. Сенаторам він наказав поширити дію схожого рішення в Київській губернії, щоб там «накрепко того смотрели»²⁰.

Деякі «пояснення» указу сюзерена дозволив собі зробити кн. Д. М. Голіцин у листі до гетьмана від 26 лютого 1714 р. «Получил я ныне, — зазанчив той, — собственнй царского величества указ, дабы малоросійскаго народа купецкіе люди товаров, а именно: пеньки, юфта, сала — в чужія пристани не возили, но возили — б в Ригу — и в прочія гавани его величества, стоящія на Балтическом море, куда кому способнее. И для того с общаго с Вашего Превосходительства согласія велено мне в пристойных местах учредить заставы, чтоб конечно никуда инуды, токмо в пристани е. ц. в., стоящія на Балтийском море, помянутые товары возили»²¹.

Указом від 6 квітня того ж року з України було заборонено вивозити (окрім «російських» портів) не лише прядиво, юхту і сало, а й поташ, віск, конопляну олію, насіння льону, клей, щітину, ревінь, смолу та ікру²². Причому лише останні чотири товари перед тим офіційно були визнані «заповідними» (тобто їх не дозволялося вільно продавати)²³. Відповідно до указу також заборонив увозити в Україну російські срібні гроші.

Проте в Гетьманщині Іван Ілліч не зміг одразу (чи, можливо, не дуже і хотів?) виконати вказівки монарха. 25 травня граф Г. І. Головкін констатував із незадоволенням: «малоросійські» купці з багатьма забороненими товарами їздять у різні місця, минаючи пристані його царської величності. Тому він наполегливо радив гетьманові «пристойных местах на границах поставитъ заставы»²⁴. Коли ж становище із «заповідними» товарами не вдалося «виправити» як того вимагав Петро і через місяць, то інший високопоставлений російський чиновник кн. Д. М. Голіцин не на жарт почав хвилюватися, бо саме він відповідав за цю справу перед государем. 3 липня у листі до Скоропадського той щиро подякував за виявлене йому «благоденіе» під час перебування в Глухові. Також зазначив про необхідність «прислать персону добрую, кому ехать по Днепру и по Десне и по иным пристойным местам, в указы объявлять с посланным моим обще, чтоб торговые люди с заповедными неуказными товары воровским (!) мимо больших шляхов за границу никуда не отъезжали». Далі Голіцин

наголосив: «...Понеже я слышу, что многія товары увозят за границу, дабы то не взыскано было на мне»²⁵.

Куди головним чином вивозили заборонені урядом товари, минаючи при цьому офіційно визначені шляхи і торгові осередки, частково довідуємося з «рапортів» купців Чернігівського полку 1714 р. Серед них Т. Матвеевич, С. Лопата, Й. Титович, Ф. Павлович та деякі інші «ходили прошлых роков з юхтою, воском, лоем, олеем и щетиною» торгувати до Шленська, Гданська й Кролевця «Прусського»²⁶. Окремі українські торгові люди через литовські землі добиралися до Кенігсберга.

Наскільки питання про заборону торгівлі «заповідними» предметами було болючими для місцевих жителів, свідчить хоча б той факт, що навіть через 50 років соціальна еліта Гетьманщини згадала про нього в «Прошении малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии», поданому Катерини II у 1764 р.²⁷

Що ж до «дозволеної», так би мовити казенної, торгівлі, то вона через всілякі порушення й зловживання урядовців іноді відбувалася також не кращим чином. Так, у листі до Головкина від 9 грудня 1714 р. миргородський полковник Д. Апостол скаржився на генерала російської артилерії Шидловського — «одного з пошукачів золотого руна» (за виразом І. Джиджори) в Україні петровської доби за те, що той самовільно розпорядився його селітрою. Старшина писав про власні великі матеріальні збитки, заподіяні генералом «за селитру, которую он без... ведома перенял на себе платежом». Апостол вмовляв і вимагав від кривдника відшкодувати втрати, але той на них не реагував. Тоді полковник став «многанджи» скаржитися в Сенат, але й на те «ничого не получил, токмо единый убиток, ...которого за многократными посланками на ямоскву учинилось на осмсот рублев». Навіть коли «нинешнего 1714 году, — йдеться далі в листі, — хотя по указу ц. в. товарами разными з казни з Адмиралтского приказа в заплату на селитру мою видано в досланіе денги против цени Шидловского отдано, но и в тех товарах великий убиток, понеже оніе весма гнили, против оценки надлежащей цени против прочих не стоят половины. Да и от выдаче тех товаров господин комисар Адмиралтского приказа Беляев взял сто реблей денег (!), також дяк ж приказу Яков Борин з тех же товаров взял себе тюм китайки и косяк камки, да поддячий Иван Андреевский взял китайки два тюми и штуку полотна швабского, другой поддячий Иван Михеев взял себе тюм китайки и два рубле денег. А когда оніе товари посланный мой проводил, то в Севску томожніе бурмистри от них в посланного моего за пошлину (!) взяли двесте десет рублев и пятнадцать алтин». В усіх своїх негараздах, як

не дивно, Апостол звинуватив не вади загальної організації торгівлі в Україні, а безпосередньо тільки генерала. Та ще й додав: «Не жалел бы я того, ежели бы он не мел чим платити, но мел чим расплатитися, да власне для самого моего обиденія умислом своим зводил; и ныне много ест у него отчины, скрабов и всяких пожитков, понеже и теперича розними купеческими торгует промыслами, но приведши мене до такового великого убитку еще посмеяннїе чинит»²⁸.

Ми недаремно навели цей дещо довгий уривок з документа, бо він найяскрвіше передає суть проблеми, що досліджується. З нього насамперед видно, на час появи листа всілякі зловживання царських сановників в економіці регіону стали досить типовим явищем. Причому чужі кошти привласнювали всі без винятку урядовці, які мали хоч найменше відношення до торгової справи. У даному випадку постраждав один з представників державної еліти Гетьманщини. Однак можна собі уявити, наскільки в більш беззахисному становищі при схожих обставинах опинився б пересічний купець.

Проте того ж року, не зважаючи на значні труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру І. Скоропадський вдався до деяких заходів, спрямованих на розвиток внутрішньої торгівлі, захист національного виробника й часткове збереження прибутків на місцях (хоча здебільшого вони мали локальне значення). Зокрема своїм універсалом від 9 жовтня він, враховуючи фінансові інтереси чиновників Погарської сотні Стародубського полку, заборонив російським і українським купцям вроздріб скуповувати по тамтешнім селах коноплю та деякі інші товари. Універсалом конкретно наказувалося торговим людям, «обы нихто з них неважился ездячи... товаров драбыцею куповати, непсуюче дваних порядков». При цьому необхідно було «гуртом оніе на вагу» збувати, а податки сплачувати в місцеву ратушу²⁹. Коли б було не так, то прибутки із зазначеної торгівлі потрапили б до рук приїжджих купців, службовців митниць і врешті царської казни. Гетьман добре розумів значущість торгівлі для розбудови міст і містечок, а тому дозволяв «заводити» торги в них там, де ті ще не існували. Так, 21 липня 1714 р. І. Скоропадський, видавши універсал на різні «вигоди» баклановським міщанам і вїйту, дозволив «для многих их расходов» у місті кожної неділі влаштовувати торги³⁰.

Після усього вище сказаного, нам видається особливо рішучим звернення володаря булави на ім'я сюзерена наприкінці 1714 р., спрямоване на захист економічних зв'язків Лівобережжя з Кримом і Запорозжям. Адже воно свідчило, що гетьман всі попередні заборони щодо цього розглядав як тимчасові й такі, що не відповідали загальним інтересам України. Петро І категорично заявив: «В прошлом 1714

году, декабрю 26... писал ты..., прося нашего указу малоросійским торговым людем з незаповедными мелкими товарами в Крым ездить ли, так же и промышленников в полевые речки за добычью рыбною і звериною ходить ли. А отголь крымских людей до Днепра приходит будут пропускать ли в Украину ли нет мы, великий государь, указали торговым людем, которые с незаповедными товары своими в Крым Россию с товарами своими поедут ради нинешнего мирного постановления* *пропускал, не задерживая*»³¹. Проте всілякі зв'язки з низовиками-«зрадниками» Петро I наказав у черговий раз припинити.

Приблизно тоді ж гетьман намагався вирішити й іншу не менш важливу проблему. Річ у тім, що українські торгові люди, особливо стародубські купці, неодноразово просили його дозволити їм замість того, щоб возити за указом товари до Смоленська, «за трудностію трактату й неудобностію пристани, ездить бы прежним трактом в Ригу на Бешенковецкую пристань». І Скоропадський наполегливо просив посприяти у цій справі Д. М. Голіцина перед царем. На що через князя в лютому 1715 р. отримав позитивну відповідь і спеціальний указ *сюзерена*: «...Дабы оных купцов пропускать в Ригу!»³². Надійшло й «Ведение» з Сенату «Об отпуске товаров Малой России в Ригу на продажу плавным и сухим путем». Згідно цього розпорядження, російські «малоросійські» купці, які захочуть везти товари до Риги, мали спочатку звернутися до гетьмана «с росписью», щоб той «освидетельствовав оные», дав спеціальний наказ пропустити їх через митниці «без задержания». З метою упередження відхилення від визначеного наперед маршруту, до кожної групи проїжджаючих прикріплювався один «нарочний» з старшинської адміністрації. Він зобов'язувався супроводжувати купців до самого пункту призначення — Риги. На місці губернатор повинен був скласти список прибулих і товару, звірити його з гетьманським, а вже потім «давать им вольную продажу». Про такі основні вимоги до торгівлі на Балтиці посольська канцелярія Гетьманщини широко оповістила зацікавлене населення, щоб потому ніхто не міг виправдати будь-яке порушення їх своїм незнанням³³.

Певне поліпшення умов торгівлі Гетьманщини з Кримом і переорієнтація торгівельного напрямку з Смоленська на Ригу дали змогу українським купцям ширше виходити на іноземні ринки. В цьому відношенні заслуга І. Скоропадського цілком очевидна. Тому не можна, на наш погляд, погодитися з твердженням окремих істориків,

---

* Йдеться, ймовірно, про договори між Росією й Туреччиною від 5 (16) квітня 1712 р. і 13 (24) квітня 1713 р.

наприклад, І. Джиджори про те, ніби його діяльність у цій сфері не мала реальних позитивних наслідків. Разом з тим висновки, що петровські реформи в Російській державі справили *значний позитивний вплив* на дальший розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, соціальних відносин, культури України слід вважати такими, які не відповідають історичній правді. А теза ніби царський уряд здійснив ряд заходів, спрямованих на покращення становища вітчизняної торгівлі, зокрема, звільнив (повністю або частково) українських купців на території Росії від обтяжливих мит, є відвертим перекрученням фактів³⁴.

На початку 1715 р. у Глухів із Запорозької Січі прибув писар Рагуля — посланець новообраного кошового отамана Василя Іосифа «с объявленем о прихильности» низовиків до протекції царю. У зв'язку з цим І. Скоропадський знову почав активно домагатися через кн. Голіцина дозволу на, по-перше, вільну торгівлю українцями у Криму «незаповедными мелкими товарами»; по-друге, ширшу можливість приїзду «крымцам» на Лівобережжя; по-третє, розширення економічних зв'язків із Запоріжжям. Чим викликав неабияке невдоволення у російського сановника. Той спромігся лише відповісти, щоб володар булави все «чинил» відповідно царським указам³⁵.

Того ж року гетьман неодноразово звертав увагу чиновників Москви щодо зловживання російських посадових осіб на Лівобережжі, «о напрасных налогах», заподіяних ними «малороссийским жителям сверх определенных диспозиций»³⁶.

В середині січня 1716 р. Голіцин нагадав гетьману про свою вимогу щодо Криму і січовиків³⁷. Незважаючи на це, І. Скоропадський пише листа особисто Петру I з повідомленням про те, що «торговые промышленники» продовжують їздити в заборонені місця «сверх указа царского величества» для «рыбной и зверинной добычи». Ймовірно він розраховував звернути увагу сюзерена на необхідність переглянути це складне питання³⁸.

Про деякі характерні риси торгівлі в Гетьманщині, які визначилися на 1716 р., можна скласти уяву на підставі листування між «Комісією про комерцію» та Київською губернською канцелярією. Після відновлення гетьманства в 1727 р. саме їм уряд доручив з'ясувати коли і чому встановлені були окремі «небывалые пошлины». Це питання підняте під тиском скарг українських купців і підтримане новообраним володарем булави Д. Апостолом співпало з певною «ревізією» частини петровських реформувань у Російській державі. Отже, «слідство», проведене обома установами, встановило: 1) на той час від іноземних купців (греків, поляків, євреїв і т. д.), які привозили на Лівобережжя

«Знатные и дорогие товары» брали з кожного так звані «печатные пошлины» в розмірі 75 коп. (згідно з сенатським указом від 1716 р., тобто податок тільки-но встановлений); 2) іноземних і українських купців, які виїздили за межі Гетьманщини (в т. ч. й Росію) — по 25 коп., а з їх челядників і хурщиків — 10 коп. (на підставі розділу 18 «Уложенья» про печатні податки і «по разсмотрению бывшего губернатора» кн. Голіцина); 3) «заграничных жителей», що приїздили до Києва з сіллю, дровами, хлібом, сіном, городиною, «харчевыми припасами» — від одного засобу пересування, незалежно від кількості осіб — по 10 коп.; 4) за кожну скаргу на непорозуміння, що виникали в процесі купівлі-продажу — 10–30 коп.; 5) у Переяславі тільки з «малоросійських» торгових людей, які прямують за кордон — по 25 коп., а їх челядників — 10 коп. Окрім того збиралося ще так зване «поголовне мито», але звідки і коли воно взялося точно встановити тоді не вдалося³⁹.

Загалом же «Комісія про комерцію» дійшла висновку: більшість податків у Київській губернії встановлена урядниками самочинно і висловила цим фактом невдоволення Сенату.

Також маємо відомості про те, що «до» Скоропадського для гетьманського скарбу на ярмарках Лівобережжя за кожний віз брали по 4–5 коп., а за нього — по 1 коп. За продану велику худобу брали податок і з продавця і покупця⁴⁰.

Тоді ж почали яскраво проявлятися негативні наслідки указу від 6 квітня 1714 р. про заборону ввозити в Україну російські срібні гроші, а отже і вивозити їх за кордон. Річ у тому, що довготривалі переїзди купців з Лівобережжя, скажімо, до Польщі, окрім харчів для людей вимагали ще й коштів у «твердій валюті» на сплату податків, постоїв тощо. Мідні ж монети, поширені в Гетьманщині, через деструктивну економічну політику Московії за кордоном приймати чи обмінювати не хотіли, так само як і в Росії. Коли ж у дорогу бралися потай срібні копійки, то вони нерідко відбиралися митниками.

Слід відзначити, що ще на початку XVIII ст. у регіоні домінували в грошовому обігу «старі» монети: литовські готові гроші «в копах», таляри, «українські» золоті й т. д.⁴¹ Так, у 1704 р. мглинський сотник «за готовую суму золотих осм» купив у Стародубському полку «розроблення» поле і сіножать⁴². А 22 червня наступного року генеральний осавул І. Скоропадського за 180 «золотих» придбав козацький «пляц» у Чернігівському полку⁴³. Проте після Полтавської баталії Петро I всі «старовічні» гроші в Гетьманщині, за свідченням «Літопису» С. Величка «вивел і вигубіл», а замість них увів свою мідну й срібну монету⁴⁴.

Указ 29 квітня 1716 р. офіційно дещо полегшував становище купців у їх «мандрах», бо дозволив їм брати з собою за кордон по 82 єфимки на один віз і 3 крб. чехами на прохарчування. Однак чиновники, відповідальні за виконання цього указу, ігнорували його, добре відчуваючи загальну тенденцію в політиці Москви щодо обмеження української торгівлі. На це особливу увагу був змушений звернути І. Скоропадський, подаючи 1718 р. чергове «Прошение» від імені українського народу в Колегію іноземних справ. Він у пункті 6 досить конкретно сформулював потреби: «Чтоб малороссійским купцам, едучи с товарами за границу, дозволено было на потребность их пропускать по несколько золотых и ефимков, понеже, де тамо росси́йская монета не ходит, да для харчю по несколько сала свиного». На що з Сенату отримав у цілому позитивне рішення: купцям за кордон дозволялось вивозити по 100 єфимків «на всякой воз», а «свинаго сала по розсмотренію» та на тих, хто «верхом без воез идущих на персону по десяти ефимков». Гетьману з цього приводу надсилалася з Колегії іноземних справ окрема грамота, за підписом монарха⁴⁵.

Ймовірно, успішне вирішення питання можна напряму пов'язувати з наполегливими клопотаннями володаря булави, його вмінням обережно, але принципово викладати суть проблеми, зацікавити обидві сторони. Зокрема, тоді він так описав насуші вболівання торгових людей: «Тут же предкладаю вашему величеству лихо (нужду) українських купців, яке діється їм через те, що коли хто за границу до Гданська або Шлезка і до інших далеких міст з незаповідними товарами, то йому забороняють брати з собою за границу на мито (!) талярів битих і червоних. І у кого такі знайдуться, то заставщики (митники. — *О. Г.*) їх відбирають, тимчасом копійок (мідяних) у куців на коморах (за границею) не хотять приймати, Так само, коли хто з малою кількістю копійок для харчування за границу взятих і там не збутих вертається, то теж відбирають (на заставах). А крім того, коли хто з тих українського народа купців, їдучи за границу, візьме для свого прохарчування свинячого м'яса, яке у нас називається салом, то через те, що лій по великоруськи теж називається салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей саму назву відбирають»⁴⁶.

Фактично гетьман домігся, що 30 листопада 1719 р. царським указом всі митники зобов'язувалися до сплати еквіваленту твердою монетою, «по настоящей цене», за знайдені у куця гроші при виїзді за кордон. Проте з меркантильних інтересів Московії, було заборонено повернення мідних копійок у межі Російської держави.

Грошові реформувння Петра I завершилися 1718 р. На думку М. Котляра, є підстави для такого твердження: «...Незабаром після

цього, коли у вжиток було введено срібні та мідні монети стрункої системи різноманітних номіналів, грошовий обіг Лівобережної України остаточно зливається з загальноросійським»⁴⁷. Можна у цілому погодитися з твердженням сучасного російського знавця історії вітчизняного грошового господарства І. Спаського, що для Росії початку XVIII ст. петровська грошова й монетна реформа мала величезне значення, бо поклала кінець грошовому обігу України⁴⁸. Однак слід додати: безпосередньо для української торгівлі, як видно з наведених вище фактів, наслідки її стали вкрай негативними.

Протягом 1718–19 рр. уряд Петра I додатково заборонив ввозити в Гетьманщину панчохи, «коразеї», голки, а вивозити до Росії тютюн⁴⁹.

У ті ж роки І. Скоропадський видав кілька універсалів на встановлення монопольного права «шинкувати» горілку на певній території. Так, щоб усунути конкуренцію з боку козаків і старшини, він дозволив лише духівникам Єлецького Успенського монастиря торгувати спиртними напоями в церковних маєтках⁵⁰.

Від самого початку гетьманування і докінця правління І. Скоропадський особисто і через високих російських сановників намагався відстояти інтереси українських купців в усіх напрямках їх торгівлі: на Польщу, Балтику, Валахію, Молдову, Крим, Слобожанщину і т. д. Особливо наполегливо він прагнув поліпшити умови для них на території Речі Посполитої. Навіть Д. Апостол, який дещо суб'єктивно ставився до попередника, мусив визнати 1729 р., що Скоропадський неодноразово з цього приводу звертався в Колегію іноземних справ і очікував звітти відповідного рішення, а від царя — указу. Так, у 1720 р. у відповідь на численні скарги володаря булави «державні» міністри Московії й польський посол Хоментовський вирішили провести спеціальну «конференцію», присвячену розгляду правопорушень і кривд щодо українських купців. На ній обидві сторони підписали угоду про призначення на трьох основних трактах поблизу міст Києва, Смоленська і Риги комісарів — представників Російської держави і Речі Посполитої, які б наглядали за дотриманням юридичних норм у торгівельній галузі. Реальне вирішення запланованого заходу мало статися у вересні — після розгляду питання на сеймі. У зв'язку з цим гетьман розпочав відповідно готуватися і доручив своїм урядовцям письмово скласти описи всіх «непорозумінь» між поляками та українцями. Однак справу тоді не довели до кінця ні уряди царя, ні короля. 1721 р. Скоропадський знову на ту ж тему писав реляції до кн. Долгорукова, польського чиновника Пребендовського, вітебського воєводи Потія. Через свого секретаря Голембйовського король відписав кілька листів офіційним особам з наказом повернути все

загарбане чи конфісковане майно торговим людям Лівобережжя, або відшкодувати їм винними в тому власним коштом⁵¹. І не вина гетьмана, що й королівські розпорядження не було виконано. Більше він вже нічого не міг вдіяти.

Що ж до реакції на заходи й звертання Івана Ілліча від чиновників середньої ланки, то про це довідуємося з листа-відповіді гвардійського капітана Горохова, під керівництвом якого знаходилося декілька митниць (1719 р.). На прохання гетьмана не затримувати на заставах українських торгових людей, бо ті зазнають значних матеріальних втрат через простої, той у досить грубій формі відмовив. Посилаючись на нібито поширення в Польщі, Волоській і Мультянській землях «моріві зарази» (насправді загрози епідемії тоді не існувало). Однак таке «пояснення» капітанові здалося недостатнім, а тому він додав: на втрати купців можна не звертати уваги, хоч би і всі померли — журитися тут немає чим. На інше прохання володаря булави про необхідність пропускати всіх без затримки до Бахмута за сіллю, згідно з царським указом, Горохов іронічно зауважив, що такого розпорядження не існує, а «вашій вельможності», мовляв, хтось про те неправдиво сповістив. Через це, пояснив капітан, до Бахмута можна проїздити тільки працівникам соляних «заводів» — нікому іншому⁵².

Одним з останніх заходів Петра I за період правління І. Скоропадського, що розширив пільги російських купців на території Гетьманщини, став дозвіл (іменний указ від 18 січня 1721 р.) купувати їм «деревни» к «заводам». Тим самим офіційно надавалась можливість «вкорінення» торгових людей з Московії в Україні.

Таким чином, на період гетьманства Івана Ілліча, після довготривалої Руїни в другій половині XVII ст., припав певний розвиток товарно-грошових відносин, що обумовлювався відносною стабільністю в регіоні. Українська економіка, зокрема її торгова сфера, з початку XVIII ст. і десь до 1714 р. мала більш-менш сприятливі умови. Однак пізніше через встановлення царатом монополії на продаж більш ніж десяти основних товарів, обмеження тут зовнішньої торгівлі, суцільне порушення прав і вигод місцевого купецтва, його грабунок з боку чиновників як Московії, так і Речі Посполитої фактично відбувалося скасування вільного економічного існування Гетьманщини. Постійні спроби І. Скоропадського поліпшити становище цієї галузі, коли і давали позитивні наслідки, то лише на короткий термін, нерідко вони мали локальний характер. Проте, зважаючи на складні обставини, за яких довелося діяти гетьманові, насамперед через великодержавну і репресивну політику Петра I, гадаємо, слід констатувати: володар булави порівняно з своїми

попередниками проводив чи не найактивнішу діяльність (зважаючи на кількість заходів, скарг, «прошень» і т. д.), спрямовану на захист національної української торгівлі.

---

¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 127, 143, 144.

² Соловьев С. М. История России с древнейших времен: 2-е изд. — Т. 11. Доп. — Б. г. — С. 336; Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1964. — № 1. — С. 80.

³ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1456, арк. 22 зв.

⁴ Кафенгауз Б. Б. Экономические связи Украины с Россией в конце XVII — начале XVIII в. // Воссоединение Украины с Россией. Сб. статей. — М., 1954. — С. 423–424.

⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 315.

⁶ Полное собрание законов Российской империи. I-е изд. — Т. 4. — СПб., 1830. — № 2316. — С. 589.

⁷ Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Милорадовичи // Киевская старина. — 1882. — № 4. — С. 487.

⁸ Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиенко. — Т. 2. — К., 1855. — С. 240.

⁹ ПСЗРИ. — Т. 4. — № 2241. — С. 467.

¹⁰ Там же. — № 2260. — С. 481.

¹¹ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 202.

¹² Там же.

¹³ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 10. — М., 1956. — С. 359–360.

¹⁴ Дзиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 14.

¹⁵ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 419–420.

¹⁶ Там же. — С. 420, 421.

¹⁷ Там же. — С. 212.

¹⁸ ЦДІА України. — Ф. 59, оп. 1., спр. 6362, арк. 28.

¹⁹ ПСЗРИ. — Т. 5. — № 117.

²⁰ Там же. — № 2678.

²¹ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 57.

²² ПСЗРИ. — Т. 5. — № 2793.

²³ Фирсов Н. Н. Русские торгово-промышленные кампании в I-ю половину XVIII ст. — Казань, 1896. — С. 24.

²⁴ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 230.

²⁵ Там же. — С. 58–59.

- ²⁶ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 103, арк. 2, 3, 4, 7.
- ²⁷ Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году // Киевская Старина. — 1883. — № 6. — С. 331–333.
- ²⁸ Цит. за: Джиджора І. Назв. праця. — С. 33–34.
- ²⁹ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 9324, арк. 52.
- ³⁰ РДАДА. — Ф. 124, оп. 1, спр. 32, 1714, арк. 1 зв.
- ³¹ ЦДІА України. — Ф. 220, оп. 1, спр. 263, арк. 1.
- ³² Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 65.
- ³³ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1746, арк. 51–61.
- ³⁴ Сергієнко Г. Я. Реформи в Російській державі та їх значення для України. Соціально-економічний розвиток Лівобережжя та Слобожанщини // Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — Т. 2. — К., 1979. — С. 228, 239, 240.
- ³⁵ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 66.
- ³⁶ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1746, арк. 25.
- ³⁷ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 76–77.
- ³⁸ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1747, арк. 1.
- ³⁹ Джиджора І. Назв. праця. — С. 49.
- ⁴⁰ ЦНБ України. ІР. — Ф. 1, № 55587, арк. 5.
- ⁴¹ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981. — С. 181.
- ⁴² ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 101 (ч. 2), арк. 228.
- ⁴³ Там же. — Ф. 54, оп. 1, спр. 1273, арк. 71 зв.
- ⁴⁴ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска Запорожского, 1720 (далі: Величко С. Летопись). — Т. 2. — К., 1851. — С. 516.
- ⁴⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 282.
- ⁴⁶ Цит. за: Джиджора І. Назв. праця. — С. 47.
- ⁴⁷ Котляр М. Ф. Вказ. праця. — С. 187.
- ⁴⁸ Спаский И. Г. Русская монетная система. — Ленинград, 1970. — С. 139.
- ⁴⁹ ПСЗРИ. — Т. 5. — № 3411; Летопись занятий императорской Археографической комиссии. — Оп. 1, спр. 105, арк. 1–2.
- ⁵⁰ Джиджора І. Вказ. праця. — С. 24–25.
- ⁵¹ Материалы для отечественной истории: Изд. М. Судиенко. — Т. 1. — К., 1853. — С. 496.
- ⁵² ПСЗРИ. — Т. 6. — № 3711. — С. 311–312.